

interpretatie

Tijdschrift voor bijbelse theologie

**God-
geklaagd**

Mijn God,
waarom hebt u
mij verlaten?

Proces tegen God in Auschwitz

Saul is géén slechterik

jaargang 21-4 | juli 2013 | € 12,-

Sterfbed van een aan chronisch nierfalen lijdende suikerrietarbeider in Chichigalpa, Nicaragua, 2012

Fotograaf

Foto: Mirjam van der Hoek

Piet den Blanken

Piet den Blanken is helemaal een kind van de jaren zestig: maatschappelijk betrokken en opkomend voor rechtvaardige verhoudingen. Na te zijn opgegroeid in een katholiek gezin heeft hij, zoals zovelen van zijn generatie, het geloof vaarwel gezegd. De praatjes die Anton Constandse van eind jaren 60 tot begin jaren 80 voor de VPRO-radio heeft gehouden, hebben hem politiek gevormd en geïnspireerd.

Sinds 1978 werkt Den Blanken als zelfstandig fotograaf, met als missie datgene te documenteren dat 'godgeklaagd' is. Hij legt vast hoe mensen met elkaar omgaan en hoe ze voor zichzelf opkomen. Bijna altijd fotografeert hij de onderkant van de samenleving. Daarbij overheerst zijn belangstelling voor Latijns-Amerika. Internationale migratie is bij Den Blanken een steeds terugkerend thema.

Een greep uit zijn projecten: Migranten terug in Calais, Retour Kabul, Uitzichtloos in Caïro, Haïti, feest in een Land in Crisis?, Jeugdbendes in San Salvador. Hij noemt zichzelf 'een beetje een gluurder, die verslag doet van wat hij ziet'. Over zijn werk zegt hij zelf: 'Mijn invloed is erg klein. Ik voel me thuis bij een uitspraak van de Vlaamse schrijver Walter van den Broeck: "Natuurlijk wordt de wereld beter door wat ik schrijf, net zo zeker als dat ik weet dat de zee stijgt als ik er een emmer water bij gooi."'

Kijk voor meer werk op www.denblanken.com.

Herman Heijn

Omslag: suikerrietkapper in Chinandega, Nicaragua, 2012

Piet den Blanken (1951) is documentaire fotograaf en fotojournalist in Breda. Na zijn loopbaan te zijn gestart als doklaborant bij het *Brabants Dagblad* in Den Bosch, begon hij al snel foto's voor deze krant te maken. Daarnaast volgde hij de opleiding reportagefotografie aan de Fotovakschool in Apeldoorn.

De reportages die hij maakt, worden gepubliceerd in diverse dagbladen, vakbondsbladen en opinietijdschriften. Hij heeft foto-boeken gemaakt over uiteenlopende onderwerpen, o.a. het Brabantse dorpsleven, de burgeroorlog in El Salvador, en justitie en het gevangeniswezen.

Er zijn diverse tentoonstellingen van zijn werk gehouden, onder meer in het Vakbondsmuseum in Amsterdam, het Arbeids Museum in Norkoping (Zweden) en het Europees Parlement in Brussel.

Van de redactie

Vroeger zag je bij allerlei openbare gelegenheden een klachtenboek liggen, en tegenwoordig kan elke zichzelf respecterende organisatie inzage verstrekken in de klachtenregeling. Waar de gelegenheid tot klagen niet geboden wordt, of waar klagen zelfs ontmoedigd wordt, moet gevreesd worden voor de kwaliteit van een organisatie. Dat is een fascinerende paradox: hoe meer ruimte om te klagen, des te meer vertrouwen we hebben dat we niets te klagen zullen hebben, of dat onze eventuele klachten serieus genomen zullen worden.

Theologen hebben dat niet altijd begrepen. Er is in de geschiedenis van de kerk veel energie gestoken in redeneringen waarmee eventuele klachten over Gods bestel bij voorbaat ongegrond konden worden verklaard. De Eeuwige heeft weliswaar nooit aangegeven dat hij beducht is voor klagers en hun verwijten, maar zijn grondpersoneel kan er vanouds slecht mee overweg. Liever dan een klachtenregeling zag men een theorie die de klagers voor was: de theodicee, die zegt dat God hoe dan ook geen blaam treft.

In deze aflevering van *Interpretatie* komt de theodicee ter sprake, maar ook het besef dat er wel degelijk reden tot klagen is. Dat besef van de legitimiteit van de klacht klinkt in de oeroude Psalm 22, waarin een mens zich door de Eeuwige in de steek gelaten voelt, en het dreunt door tot in de recente film *God on Trial*, over godvrezende Joden in het kamp die een rechtszitting houden en hun Schepper schuldig bevinden – maar die vervolgens wel gewoon hun ochtendgebed gaan bidden.

God-geklaagd

In dit nummer

4 'Ik heb toch niets fout gedaan?

Een tweeluik

Archibald van Wieringen en Frank Bosman

11 Bijbels grondwoord: Klacht en klagen

Piet van Midden

14 Godverlatenheid

Marjo C.A. Korpel

20 Wat is wijsheid?

Job 12, 28 en 38-39 als stappen op de weg naar inzicht

Evert van den Berg

26 Dubbelfocus: God als werkwoord

Bas van den Berg

28 Bijbelse vakken: Bijbelse theologie aan de Broederweg

Rob van Houwelingen

30 Buiten het boekje: God in de beklaagdenbank

Bettine Siertsema

33 Leesrooster: Een profeet op weg

Lucas 11-14

Joop Smit

37 Beeldkroniek: Kruisgedichten

Machteld Teekens

40 Dochters van Israël, treur om Saul!

Noortje Blokhuis

En verder

2 Over de fotograaf

9 Signalement

19 Cultuur

Dode Zee-rollen

24 Over het beeld

44 Recensies

47 Colofon en vooruitblik

48 Debat

Klagen bij God is nutteloos

‘Ik heb toch niets fout gedaan?’

Een tweeluik

Het bijbelboek Job heeft een centrale plek in het theologisch denken over de theodiceevraag en dient daarvoor als klankbord tot in onze laatmoderne cultuur. Dit tweeluik verkent eerst vanuit bijbels-theologisch perspectief elementen die een rol spelen in de Schriften omtrent de vraag naar het kwaad, zoals in het boek Job (Archibald van Wieringen), en staat vervolgens vanuit cultuur-theologisch perspectief stil bij de doorwerking ervan via het boek Job (Frank Bosman).

Theodicee, het boek Job en bijbelse theologie

In het polytheïsme is het makkelijk: het goede komt van de ene godheid, het kwade van een andere. Maar in het monotheïsme ligt dat veel ingewikkelder. Goed en kwaad komen uiteindelijk van dezelfde ene godheid. Het bijbelse godsbeeld past echter niet in onze westerse indeling in poly- en monotheïsme. Het leidt tot andere theologieën ten aanzien van goed en kwaad.

In de Bijbel draait het primair om degene die de eigennaam ‘JHWH’, Heer, draagt, niet om een westers monotheïsme. Deze Heer is een iemand, niet een iets. Immers, hij draagt een eigennaam, sterker nog, hij *is* zijn eigennaam: ‘ik ben er zoals ik er ben’, en gaat aldus een persoonlijke relatie aan met mensen. Deze mensen blijken verdrukt te worden in slavernij, maar hij treedt op tegen de onderdrukkers om deze slaven te bevrijden. Op grond van zijn reddend optreden wordt deze Iemand door de slavengroep als hun God erkend.

Het woord ‘god’ is daarbij een soort noodoplossing. Het is niet bedoeld om deze Iemand in een categorie in te delen, in concreto de categorie ‘god’, zoals overall ter wereld godheden in deze categorie zitten, maar omdat we nu eenmaal over geen andere aanduidingen beschikken. Door zijn eigennaam kan de Heer niet alleen anderen aanspreken, maar is hij ook zelf aanspreekbaar. Op basis van hoe hij zijn volk aansprekend bevrijdt en het bevrijde volk hem kan aanspreken, wordt hij beleiden als God.

Zo klinkt het eerste gebod van de decaloog (in de joodse telling): ‘Ik ben de Heer jullie God die jullie uit het slavenhuis Egypte geleid heeft’ (Ex. 20:2). Het eerste woord is ‘ik’. In

wezen is JHWH de enige in de Bijbel die met recht het woord ‘ik’ in de mond kan nemen. Daarna klinkt de eigennaam ‘JHWH’, de Heer. Vervolgens wordt de belijdenistitel ‘god’ gebruikt in de relationele setting ‘jullie’. Ten slotte volgt de activiteit van de Heer op grond waarvan hij de aanduiding ‘jullie God’ verdiend heeft: ‘die jullie heeft bevrijd uit het slavenhuis Egypte’.

De vraag is niet of de Heer de enige God is, maar waarop zijn godserkenning door anderen gebaseerd is. Het bestaan van andere goden wordt door de Bijbel dan ook niet ontkend, wel dat deze ook maar enige uiteindelijke macht hebben. Ze zijn er wel, maar zijn het niet. Ze zijn er te kust en te keur, ook als ze, zoals in onze wereld, geen spannende eigennamen meer dragen: Mercurius of economie, Aphrodite of zinnelijke schoonheid, Marduk of macht. Mensen zijn bereid hen te aanbidden, offeren er van alles voor en aan op. Maar uiteindelijk kunnen deze goden hun goddelijke pretenties niet waarmaken.

Het godsbeeld in de Bijbel moet daarom primair als jahwistisch beschreven worden, niet als monotheïstisch. Vanuit de opvatting dat JHWH God is, kan de eenheid van God beleiden worden: ‘de Heer is onze God, de Heer is een’ (Deut. 6:4). De eenheid van de Heer wordt beleiden in het kader van de godserkenning van deze eigennaam dragende Iemand door de ‘wij’. Deze eenheid heeft meerdere aspecten. Het geeft aan dat de Heer ondeelbaar is, niet uit allerlei losse onderdelen en stukjes bestaat. Verder houdt het in dat de Heer alleen is: hij heeft geen godenpartner, zoals Baäl Astarte bij zich heeft of Zeus Hera. Ten slotte behelst deze eenheid ook dat hij de enige God is. De anderen zijn het niet, want kunnen het niet waarmaken.

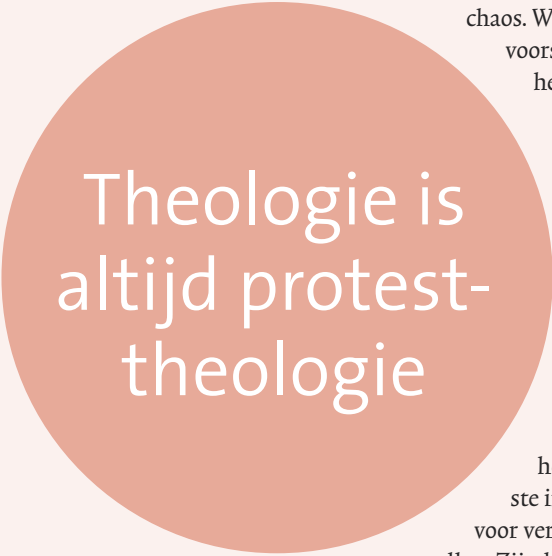
Gods macht

Dit bijbelse godsbeeld brengt met zich mee dat de Heer niet met allerlei alomvattende epitheta aangeduid kan worden. De Heer is niet almachtig; en dan gaat het niet alleen om het niet kunnen tekenen van een vierkante cirkel. De aanduiding in de eerste twee eeuwen van het christendom luidde *omnitenens*: God is degene die het al, dat wil zeggen de bijbelse ordening van hemel en aarde, in stand houdt. Wat er ook gebeurt, welke chaotische macht zich ook voordoet, God laat deze ordening niet in elkaar donderen. Pas in de loop van de tweede eeuw, als eerste door Irenaeus van Lyon, wordt het woord *omnipotens* gebruikt.

De *omnitenens*-eigenschap sluit aan op Gods scheppingsactivi-

*Stakende schoonmakers bezetten de
Universiteit Utrecht, 2012*

Theologie is altijd protesttheologie

teit. Scheppend treedt God op tegen de oerchaos. In plaats van chaos staat God ordening voor. De bedreiging van de ordening gaat in tegen de schepping en zou daardoor de mens op de aarde kunnen bedreigen. God stelt zich daartegen teweer. Niet van hem komt de chaos en de chaos voortbrengende

macht, maar de bestrijding van de chaos. Wat de chaos zich ook voorstelt, de chaos kan

het nooit waarmaken, zoals de Heer de ordening wel waarmaken kan.

Dit is precies wat Job gewaarwordt, wanneer hij zich verzet tegen het kwade dat hem ten onrechte getroffen heeft. Hij wil in eerste instantie de Heer er voor verantwoordelijk

stellen. Zijn klacht, zo ontdekt

hij, is weliswaar niet ten onrechte, maar het adres waar hij zich tot richt wel. De Heer blijkt het eens te zijn met zijn klacht en toont zich aan hem als een medebestrijder van de chaos waarin Job beland is. Om Job te overtuigen verwijst God naar de schepping: nadat het dierenrijk de revue gepasseerd is, laat de Heer zien dat hij de oermonsters van de chaos Behemot en Leviatan de baas is (Job 40:10-20).

Theologie is protesttheologie

Hier openbaart zich het eigene van bijbelse theologie: theologie is altijd protesttheologie. Theologie rechtvaardigt niet de als onvermijdbaar gedachte mensensituaties, zoals het lijden, maar verwoordt het protest ertegen. Samen met de Heer God. De vraag naar het kwaad dat goede mensen treft, kan de Bijbel niet oplossen door een theologie waarin dit kwaad gedoogd wordt, bijvoorbeeld door iedere mens tot zondaar te maken, desnoods wegens zonden die hij onwetend begaan heeft, een manier waarop veelal in het antieke Nabije Oosten de theodiceevraag behandeld wordt en die de vrienden van Job ook voorstaan (zie voor een verwoording van de zogenaamde retributieve rechtvaardigheid: Job 15:14, 'Wat is de sterveling dat hij rein zou zijn, en dat wie uit een vrouw geboren is, rechtvaardig zou wezen?'). Evenmin is voor de Bijbel een noodlot een oplossing, zoals in de Griekse wereld veel voorkomt. Noodlot maakt de Heer tot een willekeurige God. Willekeur staat echter haaks op ordening. Noch een menselijke noch een goddelijke wispelturigheid is voor de Bijbel aanvaardbaar. De eigen aard van de Heer, dat wil zeggen het bijbelse jahwisme, omvat het antwoord.

's Mensen verantwoordelijkheid

Het kwaad heeft niet zijn oorsprong in de Heer God. Als er een oorsprong aangewezen moet worden, dan de mens. De Bijbel zal de verantwoordelijkheid van de mens dik onderstrepen. Uiteraard is de mens niet verantwoordelijk voor elke

natuurramp (hoewel de mens dat misschien meer is dan hijzelf wenst), maar het belang om de menselijke verantwoordelijkheid te benadrukken weegt zwaarder. De consequentiedragende daad is voor de Bijbel gewichtig. Je eigen handelingen hebben gevolgen: schuif de Heer God het niet in de schoenen. De Heer is geen gatenvuller die het onterechte kwaad afwendt, waar mensen zelf geacht worden verantwoordelijkheid te nemen.

Met name door de ballingschap is dit inzicht voor het Godsvolk wezenlijk geworden. Terugkijkend nemen we waar dat niet de Heer de ballingschap heeft veroorzaakt, maar dat we dat zelf gedaan hebben. In de herschrijving van de geschiedenis door de kroniekschrijver wordt de samenhang van foute daden en strafgevolgen daarom zeer benadrukt. De schuld ligt niet buiten ons, noch bij Assur en Babel als vreemde vijanden, noch bij de Heer God, maar bij onszelf. Het Godswoord in de tweede verschijning van de Heer aan Salomo is tekenend: 'dan zal ik uit de hemel horen, en hun zonde vergeven en hun land herstellen' (2 Kron. 7:14).

Opstandingtheologie

De situatie dat het kwaad goede mensen treft, wordt extreem voelbaar ten tijde van de Seleucidische Jodenvervolging in de 2e eeuw v.C. De Seleucidische koning Antiochus IV bezat reeds het bijbelse land, dat zijn vader veroverd had, maar wenste ook het denken en geloven van zijn onderdanen te beheersen. Hij voorzag zichzelf van de eigennaam Epifanes, 'de Geopenbaarde', en dwong Joden tot geloofsafval; anders volgde de dood. Velen werden ter dood gebracht en stierven voor hun tijd.

Tegen deze achtergrond ontstaan twee nieuwe, samenhangende protesttheologieën: martelaarschap en opstanding der rechtvaardigen uit de doden. Het martelaarschap is uitdrukking van de bijbelse opvatting dat de eigen verantwoordelijkheid groter is dan het kwaad dat mensen elkaar aandoen: de gelovige blijft trouw aan de Heer, terwijl de vervolger te allen tijde nog nee zou kunnen zeggen tegen het kwaad en aldus zou kunnen ophouden met de vervolging. Opstandingtheologie laat zien dat het laatste protestwoord aan de Heer is, die immers mede de chaos bestrijdt. Wanneer door de dood de grens van de menselijke verantwoordelijkheid bereikt is in zijn afwijzing van het chaaskwaad, zet de Heer het gevecht ertegen door en wekt de vervolgte op uit de doden ten leven. Deze twee theologieën, hoewel aan de rand van de oudtestamentische geschriften ontstaan, zijn wezenlijk voor het Nieuwe Testament, daar voor Jezus, als goede mens getroffen door het onterechte kwade, door anderen hem aangedaan, marteldood en opstanding gelden.

De figuur van de bijbelse Job in de laatmoderne cultuur

Job uit het gelijknamige bijbelboek heeft een januskop. In de prozaïsche proloog (hfst. 1-2) en de epiloog (42:7-17) lijkt Job geduldig te wachten op een verlossing door God en kan niets of niemand zijn Godsgeloof laten wankelen. In de enorme poëtische dialogen (3:1-42:6) jammert Job en klaagt hij de God aan in wie hij gelooft, wegens een onmenselijke schending van het verbond tussen God en mens. Die twee kanten bijten elkaar, althans dat is de mening niet alleen van de onschuldige voorbijganger die zijn blik voor het eerst op het boek Job richt, maar ook van menig theologisch expert. De rebelse Job van de poëtische dialogen lijkt te vloeken met de vrome Job van de proloog/epiloog.

De eenzame man die onschuldig moet lijden, roept zijn God ter verantwoording. En in het razen van de storm laat God zich verleiden zijn dienaar Job te antwoorden. God kiest de kant van de lijdende mens tegenover de machten van de oerchaos (zie het eerste luik van deze bijdrage). Deze tragische figuur van Job spreekt tot op de dag van vandaag mensen aan. In boeken, films en popmuziek zijn echo's te vinden van het bijbelboek en van de existentiële crisis van de hoofdpersoon Job.

De kellner en de levenden

In Vestdijks roman *De kellner en de levenden* uit 1949 worden twaalf schijnbaar willekeurige mensen, burens van elkaar, door de politie opgepakt en naar een bioscoop gebracht. Aldaar krijgen ze te horen dat het laatste oordeel is aangebroken. De twaalf volgen mokkend en met elkaar discussiërend de grillige weg die naar een treinstation blijkt te voeren. Om hen heen worden ontelbaar veel mensen weggevoerd, maar de twaalf pauzeren in de stationsrestaurant. De kelner, de christofore titelheld van de roman, bedient hen met een onuitputtelijke kan wijn (vgl. Joh. 2:1-12).

Tjalko Schokking, een van de twaalf, gelooft niet in het laatste oordeel: 'Je straf krijg je tijdens je leven, en als de straf is afgelopen, ben je weer vrij man, en niemand heeft het recht om op je neer te zien, zoo denk ik erover' (p. 209-210). En iets verderop zegt hij: 'Als wij geoordeeld worden, mogen wij God dan ook oordelen?' (p. 213). De dominee, ook een van de twaalf, zegt dan: 'Het is een oud probleem, of God, en zoo ja, waarom God de zonde en het kwaad en de onvolmaaktheid op de wereld heeft toegelaten' (p. 215). En later: 'Het is een oude verlegenheid, die de dienstknecht Job reeds kwelde' (p. 223). Op het einde van de roman komen de twaalf erachter dat de duivel de kosmische eindstrijd tussen goed en kwaad heeft gewonnen. Als zij zich voor hem neerwerpen (vgl. Mat. 4:8-9) en God vervloeken, dan zullen ze gered worden (vgl. Job 1:11). De twaalf, hoewel zeker niet allen devote christenen, weigeren dat obstinaat. Dan zet Vestdijk zijn verhaal op zijn kop. Het blijkt over een weddenschap te gaan tussen God en de duivel. De duivel mocht zich voordoen als kosmische overwinnaar om te zien of de mens zich voor hem zou buigen, *quod non*.

Vestdijk speelt met diverse verwijzingen naar het boek Job: de weddenschap tussen God en de duivel (waar de mens geen weet van heeft), de koppige weigering om God te vervloeken

en de vraag naar het waarom van het lijden. Waar de Job van de Bijbel inderdaad rechtvaardig was, zijn de twaalf van Vestdijk dat zeker niet. En waar God in het boek Job rechtstreeks spreekt vanuit de stormwind, bedient hij zich in Vestdijks roman van de figuur van de kelner, die bijna expliciet als de Christus afgebeeld wordt. Zoals God in het boek Job de kant kiest van de mens in het voortdurende gevecht tegen de oerchaos (verbeeld door Leviatan en Behemot), zo kiest God in Vestdijks roman dezelfde kant door mens te worden. Vestdijk interpreteert de incarnatie van Christus als het ultieme antwoord op Jobs aanklacht.

'Cartmanland'

In de episode 'Cartmanland' (2001) van de satirische Amerikaanse tekenfilmserie *South Park* krijgt beroepsetter Eric Cartman (dik, gemeen, pestkop) onverwachts de beschikking over een erfenis van één miljoen dollar. In plaats van het geld te beleggen, koopt Cartman direct een slechtlopend pretpark op. Totaal niet geïnteresseerd in winst of omzet wil Cartman ongestoord en geheel alleen genieten van alle attracties. Helaas voor hem moet hij echter steeds meer bezoekers binnenlaten om allerlei kosten te kunnen dekken, van bewaking tot frietkraam. En binnen enkele weken en tot zijn enorme frustratie is zijn pretpark nog drukker dan voorheen.

Kyle en Stan, twee andere kinderen uit *South Park*, zijn intussen woedend dat de pestkop Eric zijn wensdroom in vervulling ziet gaan. Dat verdient hij niet, vinden ze. Vooral de expliciet joodse Kyle is erg verdrietig. Stan treft hem aan in de synagoge van *South Park*. Kyle barst in tranen uit:

Mijn hele leven ben ik opgevoed om in Jehova te geloven. Dat we ons op een bepaalde manier moeten gedragen, en dat ons dan goede dingen zullen overkomen. Natuurlijk maak ik fouten, maar elke week probeer ik mijzelf te verbeteren. (...) En wat geeft deze zogenaamde God mij ervoor terug? Aambeien! Er klopt niets van.

En zich tot God richtend: 'Wat is dat voor een logica?' Kyle als moderne Job. Kyle gaat echter nog verder dan Job. Als zijn aambeien zwaar geïnfecteerd is en Stan hem opzoekt in het ziekenhuis, zegt Kyle: 'Eindelijk ben ik eruit. (...) Er is geen God.' En als Kyles moeder uitbrengt dat haar zoon toch niet zo moet spreken ('vervloeken'), zegt hij: 'O? En waarom niet? Omdat mij anders iets ergs overkomt of zo?' Kyles vader doet nog een laatste poging zijn zoon op andere gedachten te brengen, maar tevergeefs. Kyle voor de derde maal: 'Eindelijk begrijp ik het! Er is geen rechtvaardigheid. Er is geen God.' En zich paradoxaal tot God wendend, vervolgt hij: 'Hoor je me! Ik zweer mijn geloof af!' Kyle gaat verder dan Job, die nooit zijn geloof in God verloor, ook niet in de poëtische dialogen. Tegelijkertijd blijft Kyle zich richten tot de God die niet zou bestaan, zoals Job bleef hopen op de God die hij aanklaagde. Woede en geloof spreken elkaar niet per se tegen.

Parker en Stone, de bedenkers van *South Park*, halen later in de episode direct hun bron aan. Kyles vader en moeder willen hem opbeuren in het ziekenhuis en lezen hem daarom voor uit het boek Job. Helaas voor de pijnlijdende Kyle lezen ze alleen de proloog voor en niet de epiloog, zodat Kyle niets anders kan uitroepen dan: